

УДК 340.12/342.7:303.1/

Т.В. БАЧИНСЬКИЙ, Львівський національний університет ім. Івана Франка

ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ: СПРОБИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

Ключові слова: *об'єктивні детермінанти, суб'єктивні детермінанти, об'єктивно-суб'єктивні детермінанти, деформація правосвідомості*

Формування правової свідомості молоді залежить від впливу низки різноманітних чинників, до яких зазвичай відносять сім'ю, друзів, школу, матеріальний стан носія тощо.

Деякі фактори формування правосвідомості та правової культури були предметом наукового дослідження таких науковців як І. Дубровіна, Ч. Ломброзо, Д. Кун, А. Єнсен, Т. Муслумова, Є. Владімірова, Д. Бойко та ін. В основному, у їхніх працях розкриваються інтелектуальні, психічні, біологічні, соціальні чи філософські аспекти чинників формування правосвідомості. Втім, попри значну увагу дослідників, це питання продовжує потребувати нових пошуків. Зокрема, методологічно важливою метою нашого дослідження є питання їх впливу та співставлення, класифікації таких чинників, в результаті чого можливим буде виявлення певної системи детермінант правосвідомості та правової культури.

У літературі, як правило, розрізняють біологічні та соціальні чинники формування і розвитку свідомості взагалі та правосвідомості, зокрема [1, 2]. Однак такий поділ здається занадто абстрактним та мало інформативним. Зрештою, для формування такого поділу досить цілком посередньої обізнаності із психологічною проблематикою. Між тим, індивідуальні особливості психічного світу людини, строго кажучи, не є ані суто біологічними, ані суто соціальними чинниками.

Запропонована нами система детермінант виглядає наступним чином: а) *суб'єктивні* (включають індивідуальні біологічні та психічні чинники); б) *об'єктивні* (об'єднують низку незалежних від волі суб'єкта обставин, як-от його соціальне походження, стан розвитку економіки тощо); в) *суб'єктивно-об'єктивні* (залежать від волі інших, але не залежать від волі самого суб'єкта, наприклад, сімейні та деякі освітні фактори).

Суб'єктивні фактори являють собою поєднання біологічних «параметрів», а також психічних, які були набуті носієм правосвідомості у процесі його онто-соціогенезу.

В історії філософської та психологічної думки були спроби знайти зв'язок між свідомістю людини та певними її біологічними (фізіологічними) якостями. Одним із яскравих прикладів такого гатунку є поширене свого часу у психіатрії вчення Ч. Ломброзо про вроджені схильності до злочинів [3]. У найрадикальніших інтерпретаціях ця теорія спонукала до превентивного ув'язнення деяких осіб, яким з точки зору антропометрії наче би судилося стати злочинцями.

Певна річ, означене вчення вже тривалий час являє собою здобуток історії. Однак сама ідея, себто пошук вроджених (біологічних) детермінант поведінки людини, продовжує привертати до себе увагу психологів. Так, А. Єнсен доводив, що інтелектуальні здібності людини майже на 80 % мають спадковий характер [4]. Деякі його прихильники згодом проводили низку досліджень, в яких обстоювалася думка про расовий характер інтелектуальних здібностей [5]. Головним аргументом тут був, до речі, низький показник IQ¹ серед представників чорношкірого населення.

Одним із логічних пояснень таких досліджень є те, що правосвідомість значною мірою зумовлена расовими, вродженими показниками. У літературі подекуди можна було знайти й більш радикальні думки стосовно

¹ Від англ. *Intelligence quotient* – коефіцієнт розумового розвитку.

природної схильності чорношкірого населення до девіантної поведінки. Статистика «підливає масла у вогонь»: так, в США чорношкірі вчиняють в 7 разів більше вбивств та у 8 разів більше пограбувань ніж представники інших рас [6].

Очевидно, такі висновки зумовлені схильністю деяких дослідників до спрощеного пояснення статистичних закономірностей. Між тим, тест IQ не являє собою нейтрального, позакультурного способу з'ясування інтелектуальних здібностей. Виконання операцій, які входять до складу означеного тесту, більш властиве мешканцям міст, ніж мешканцям сільських місцевостей [7, с.127]. Іншими словами, ті особливості інтелектуального розвитку, які вважають расовими, насправді носять соціально-етнічний характер.

Однак чи значить це, що свідомість будь-якої дитини являє собою *tabula rasa*, тобто що всі люди від народження мають потенційно однакові психічні властивості? Напевно, що ні. Просто такі особливості не мають расового характеру.

В основі людської свідомості лежить активність нейронних мереж, які належать до мозку та нервової системи. Причому активність кожної ділянки мозку справляє вплив на частину явищ психіки людини. Частини кори головного мозку впливають на збудливість людини, агресію, увагу – цілу низку інтелектуальних та емоційних явищ. Відомо, що для епілептоїдних підлітків характерними є дрібні крадіжки, схильність до вчинення злочинів на підпитку тощо. Можна припустити, що основою девіантної поведінки тут виступає анатомічний чи функціональний дефект гіпоталамусу [8, с.96].

Втім, нервова система підлітка не є єдиною фізіологічною детермінантою його поведінки. На поведінку підлітка впливає і його ендокринна система. Відомо, що для багатьох (можливо, навіть більшості) підлітків характерними є підвищена збудливість, емоційна нестійкість, неадекватні емоційні реакції та непередбачуваність настрою [9, с.137]. Це одна з причин розвитку девіантної поведінки

неповнолітніх і вона, на думку деяких фахівців, має ендокринне підґрунтя².

Втім, за звичайних умов ці фактори не витісняють можливостей психологічного контролю з боку підлітка, тобто останній продовжує володіти засобами для керування власною поведінкою.

До інших суб'єктивних детермінант правосвідомості та правової культури підлітка слід віднести когнітивні стилі³. При цьому неважко прослідкувати вплив, який чинять на такі стилі біологічні фактори.

Об'єктивні детермінанти являють собою такі фактори впливу, які не залежать від волі носіїв правосвідомості. В цю групу нами віднесено наявні у суспільстві економічні та політико-правові відносини, соціальне походження підлітка та певні екологічні умови.

Як відомо, економічні відносини являють собою, так би мовити, глибинний, фундаментальний пласт суспільних відносин. Досягнутий рівень виробництва, способи присвоєння та розподілу матеріальних благ визначають не тільки політичні, але в кінцевому підсумку й морально-етичні та культурні відносини в суспільстві.

² Д. Кун пише: «Хоч ми рідко це усвідомлюємо, але гормони впливають на нас різноманітними способами. От декілька прикладів. Кількість гормонів, які виділяють надниркові залози, збільшується під час стресових ситуацій; андрогени («чоловічі» гормони) пов'язані із сексуальним потягом...; гормони, які виділяються в момент переживання сильних емоцій інтенсифікують формування пам'яті; щонайменше деякі з емоційних потрясінь підліткового періоду бувають викликані підвищеною кількістю гормонів» (Кун Д. Основы психологии: все тайный поведения человека / Кун Д. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 720 с.).

³ Терміно-поняттям «когнітивний стиль» зазвичай відображають індивідуальний спосіб опрацювання інформації (Див., напр.: Martinsen O. The assimilator-explorer cognitive styles and their relationship to affective-motivational orientations and cognitive performances / O. Martinsen, G. Kaufmann // International perspectives of individual differences. – 2000. – Vol. 1. – P. 3–40; Блинникова И. В. Когнитивная психология / [И. В. Блинникова, А. Н. Воронин, В. Н. Дружини и др.]. – М. : ПЕРСЭ, 2002. – С. 283).

Нерідко можна зустріти думку, що важкий економічний стан підлітка може справити негативний вплив на його правосвідомість. Справді, рівень правосвідомості визначається не тільки повнотою та адекватністю відображення в свідомості підлітка юридичних норм, але й відбиттям у ній низки правових цінностей – зокрема, рівності, справедливості, добросовісності.

Однак оскільки розвиток правосвідомості зумовлюється переважно потребними чинниками, означені щойно цінності можуть знаходити чи не знаходити безпосереднього відображення у правосвідомості старшокласників. Адже навіть такі, здавалося б, загальнолюдські цінності мають конкретне соціально-змістовне «навантаження», будучи зумовленими зазвичай інтересами домінуючої суспільної групи.

Правові цінності можуть вступати у суперечність із матеріальними потребами підлітка. Якщо в останнього сформовані контрольні механізми психіки, а нестача матеріальних коштів не відчувається занадто гостро, його правосвідомість продовжує зберігати позитивний зміст. Однак за обставин, коли такі контрольні механізми хоча й відображують правові й соціальні цінності, але ще недостатньо сформовані чи, будучи сформовані, не слугують надійним бар'єром для девіантної поведінки підлітка, можливість деформації правосвідомості зростає.

Ринкова економіка, являючи сучасну форму організації суспільного виробництва, може негативно впливати на свідомість підлітка різними способами. Візьмемо для прикладу зловживання спеціалістами з реклами різноманітними формами соціального залякування з метою переконання споживачів у необхідності придбання саме їхнього товару чи послуги. Матеріально забезпечена молодь відчуває на собі такий вплив меншою мірою, а матеріально незабезпечена частина – більшою.

Не останньою у списку економічних детермінант формування правової культури шкільної молоді стоїть проблема рівномірності розподілу суспільних благ всередині країни.

Як відомо, Україна належить до тих нечисленних держав Європи, де середній клас не складає значного сегменту суспільства. За соціологічними даними Центру Разумкова лише 18 % населення України може бути зараховане до середнього класу [10]. Напевно, може здаватися зайвим додатково аргументувати, що наявність різкого розриву між заможною та мало-забезпеченою верствами населення країни посилює відчуття соціальної несправедливості у свідомості відповідної частини підлітків.

Наслідки такого стану справ можуть проявляти себе у недовірі до позитивного права, у недосягненні адекватного відображення у свідомості шкільної молоді правових цінностей та слабкій правовій мотивації поведінки. Втім, за умови превалювання у свідомості школярів належних стійких моральних поглядів, означені економічні чинники в більшості випадків не призводять до деформацій юнацької правової культури.

Під політичними детермінантами правової культури та правосвідомості розуміємо насамперед способи впливу на неї порядку здійснення державної влади. Політична влада в державі, котра реалізується на засадах публічності, гласності та відповідальності, передбачає більш повне відображення у свідомості людини позитивного права та закладених у нього цінностей. І навпаки, порушення закону представниками влади різних рівнів провокує недовіру до влади та формування уявлень про неоднозначну вибіркову дію закону і тим самим шкодить формуванню правосвідомості.

До *суб'єктивно-об'єктивних* детермінант можна віднести вплив на свідомість та правову культуру школяра його близького соціального оточення. Суб'єктивний характер такого впливу зумовлений його залежністю від волі тих, хто складає означене оточення. Однак такі фактори є зовнішніми по відношенню до носія свідомості, у зв'язку з чим їх можна кваліфікувати в якості об'єктивних.

Основними суб'єктами впливу на правову свідомість школяра є: а) його сім'я (батьки та близькі родичі), б) вчителі та в) друзі та знайомі. Певна річ, інтенсивність впливу кожної

з означених груп є неоднаковою, а «зрівнялівка» такого впливу є явно спрощеним поглядом на суть проблеми.

За характером впливу, його можна класифікувати на: а) позитивний, б) негативний і в) нейтральний. Позитивним є такий вплив, котрий сприяє не тільки розширенню правосвідомості шкільної молоді, повнішому відображенню у ній юридичних норм, але й утвердженню правові цінності. Негативний же вплив, навпаки, зумовлює ідеалізоване, індиферентне, інфантильне чи нігілістичне ставлення до юридичних норм та правових цінностей.

За результатами проведеного нами у 2012 р. опитування 450 учнів старших класів декількох загальноосвітніх шкіл м. Львова найвпливовішим джерелом інформації про закон та юридичні події для 36 % з них виявились батьки, для 22 % – вчителі, для 21 % – Інтернет, для 11 % – телепередачі а для 4 % – друзі. Таким чином, самим впливовішим джерелом формування правосвідомості шкільної молоді виступає сім'я підлітка. Цікавим є те, що для школярів вплив вчителів та Інтернету є майже однаковим. А тому, доцільно провести хоча би якесь обмеження негативного впливу Інтернету на підлітків через нормативне врегулювання діяльності сайтів (особливо тих, які не призначені для школярів) та проведення заходів правового виховання саме через Інтернет.

Як слушно зауважують фахівці, відсутність сім'ї чи державної опіки, необхідних умов для життя та виховання, відсутність контролю над поведінкою дітей ведуть до формування особистості асоціального типу, вкорінення негативних навичок у її життєдіяльність [9, с.200]. Сім'я являє собою потужний фактор становлення свідомості дитини. Недоглянуті діти піддаються більшому ризику стати носіями не притаманних суспільству цінностей, норм і форм поведінки.

У літературі зазначають, що ефективність впливу сім'ї на становлення свідомості людини залежить від низки факторів:

- матеріальні умови (рівень доходів, житлові умови тощо);

- структура сім'ї (повна/неповна, малодітна/багатодітна, наявність представників одного чи декількох поколінь);

- особистісні характеристики батьків (їхній соціальний статус, освітній рівень, орієнтація та установки на виховання дітей);

- психологічний клімат у сім'ї (характер взаємовідносин між її членами);

- допомога з боку держави у вихованні дитини [9, с.210–211].

Зважаючи на такий беззаперечно найбільший вплив сім'ї на підлітка, слід відмітити, що він може спричиняти суперечливі наслідки. Діти, до яких застосовують насильство, схильні його застосовувати проти своїх однолітків. Такі діти можуть відрізнятись сповільненим розвитком низки інтелектуальних та емоційних процесів свідомості. Д. Кун зазначає: «Діти авторитарних батьків як правило слухняні та стримані. Але вони також проявляють схильність до емоційної негнучкості, замкненості, стурбованості, у них відсутня допитливість. У ході дослідження, яке проводилось протягом 22 років, було виявлено, що діти, чиї батьки були схильними до критики, суворими та авторитарними, часто ставали егоцентричними у зрілому віці. Серед них також відмічався високий відсоток насилля та зловживання наркотиками» [8, с.131]. Що ж до дітей, сім'ї яких сповідували, так би мовити, «загально-дозвільний» вид виховання, то для них властивою є інфантильність. Отож, правове виховання в сім'ї є чи не найдієвішим. Але суспільство має менше можливостей щодо його корегування, ніж школи чи ЗМІ (Інтернет).

Як зазначається в літературі, для сучасного українського суспільства характерною є нуклеарна сім'я з невеликою кількістю дітей (близько 52 % сімей – з однією дитиною), професійно зайнятими батьками, причому в неповних сім'ях виховується 1,5 млн дітей [11, с.134]. Діти, як правило, виховуються в дусі послуху, поваги до батьків. Сімейні цінності мають особливий пріоритет.

Певна річ, наявність навіть повної благополучної сім'ї не завжди справляє позитив-

ний вплив на формування правової свідомості старшокласника. Надмірна чи недостатня увага, жорсткий чи піддатливий типи виховання можуть спровокувати різні форми деформації правосвідомості.

Результати проведених нами соціологічних опитувань також свідчать про значний вплив на правосвідомість з боку вчителів. Більш конкретне уявлення про роль вчителів школи у формуванні правосвідомості учнів можна дістати звернувшись до відповідей учнів в опитуванні 2012 р. на запитання «Чи можете Ви *вільно* висловлювати свою думку з шкільного предмету, яка не співпадає з позицією вчителя або підручника?». Відповіді на це запитання були такими: «так» (тобто вільно можуть висловлювати свою думку) 61 % опитаних, «ні» – лише 13 %. У аналогічному опитуванні 2009 р. [12] (опитано більше 300 старшокласників декількох шкіл м. Львова), 58 % опитаних підтвердили, що можуть вільно висловлювати власну аргументовану позицію стосовно питань з гуманітарних наук, що відрізняється від викладеної у підручнику чи вчителем, без будь-яких негативних наслідків в оцінюванні знань.

На інше запитання «Чи вивчення Вами в школі навчальної дисципліни «Основи правознавства» посприяло тому, щоб Ви краще знали та вміли захистити свої законні права?» відповіді опитування 2012 р. розподілились таким чином: так – 80 %; ні – 10 %; важко відповісти – 10 %; на аналогічне питання у 2009 р. так відповіли 70 %; ні – 18 %; важко відповісти – 12 %.

З наведених результатів опитувань 2009 та 2012 років можна зробити висновок про те, що впродовж останніх років переважна більшість школярів рахується із позицією вчителів з питань правового виховання, а також вчителі створюють відповідну атмосферу спілкування з учнями, яка дозволяє останнім сформулювати свою власну правову позицію.

Зрозуміло, що вчителі справляють значною мірою позитивний вплив на формування правосвідомості школярів. Н.В. Кузьміна виділяє п'ять рівнів професійної компетентності

вчителів: репродуктивний, адаптивний, локально-моделюючий, системно-моделюючий знання учнів, системно-моделюючий діяльність та поведінку учнів [13, с.63–66].

Репродуктивний рівень компетентності означає, що вчитель може передати учням власне знання; адаптивний – що може пристосувати передачу знання відповідно до особливостей аудиторії; локально-моделюючий – що той вміє навчити учнів знанням та сформувати навички з кількох розділів курсу; системно-моделюючий знання учнів – що вчитель може і вміє сформулювати систему знань з курсу загалом; системно-моделюючий діяльність та поведінку учнів – що він вміє заохотити до самостійного вивчення курсу, перетворити останнє на внутрішню потребу самого школяра [13, с.63–66].

Можна з впевненістю припустити, що вчителі репродуктивного рівня професійної компетентності справляють нейтральний вплив на формування правосвідомості своїх учнів (що майже дорівнює відсутності такого впливу). Отже, формування правосвідомості таких учнів відбувається здебільшого за посередництвом інших чинників. Вчителі ж кожного наступного рівня справляють чим раз більший позитивний вплив на своїх учнів, поглиблюючи та розширюючи їхню правосвідомість та спонукаючи до самостійних дій в цьому напрямку.

Блок суб'єктивно-об'єктивних детермінант завершує інше близьке оточення старшокласника – його друзі та знайомі. Інформацію, отриману з цього джерела, вважає авторитетною вельми незначний відсоток старшокласників. Це й не дивно, якщо врахувати, що їхніми друзями і знайомими виступають переважно їхні ж однолітки, котрі, вочевидь, не можуть зазвичай сформулювати істотно вищий рівень правосвідомості, тобто продемонструвати якісно відмінний від самого ж носія рівень правової культури чи правосвідомості. Вплив однолікового оточення підлітка може, знову ж, мати і позитивні, і негативні та й нейтральні наслідки. Але, напевне, можна констатувати, що оскільки для багатьох старшоклас-

ників характерним є юнацький негативізм та підвищена полenezалежність, школярі частіше підвладні негативному (аніж позитивному) впливу своїх однолітків. Втім, на формах негативного впливу слід зупинитися окремо.

Деформація процесу формування правосвідомості шкільної молоді. Вона являє собою одне з малодосліджених у правовій літературі питань. Під такою деформацією (від лат. *deformatio* – спотворення, викривлення) розуміється розвиток правосвідомості та правової культури у напрямку, що не відповідає домінуючим критеріям їх нормальності, котрі визначаються конкретно-історичним етапом розвитку суспільства.

Причини цієї деформації криються у, як значалося вище, відповідно суб'єктивних, об'єктивних та об'єктивно-суб'єктивних детермінантах формування правової культури шкільної молоді.

Правосвідомість та правова культура підлітка розвиваються у напрямку, який зумовлюється насамперед його актуальними потребами. Вони виконують функцію соціальної адаптації: для того, аби бути соціально адаптованим членом спільноти (суспільства чи його конкретної групи), підліток має сформувати відповідний рівень правової культури та правової свідомості, котрий у такій спільноті вважається достатнім. Саме тому оточення підлітка, а особливо його сім'я являють собою найвпливовіші фактори як формування його правової культури, так і її деформації.

У літературі виділяють такі види деформації правосвідомості як ідеалізм, інфантилізм, індиферентність та нігілізм. Одні з цих явищ є більш притаманними правосвідомості саме школярів, ніж інші.

Правовий ідеалізм – це свого роду гіпертрофоване уявлення про можливості правового впливу на суспільні відносини. У найгостріших своїх формах він проявляє себе у твердженні про можливість вирішення будь-яких особистих чи соціальних проблем засобами правового регулювання. У зв'язку з чим може бути схарактеризований в якості наївної та некритичної правової свідомості. Його небез-

пека полягає головним чином у тому, що, маючи мету чи цінність (скажімо, досягнення економічного добробуту, забезпечення прав і свобод людини), суб'єкт обирає задля її досягнення нелегітимовані засоби. Підлітки можуть потрапити під вплив збоку правового ідеалізму, якщо під вплив останнього потрапила, наприклад, їхня сім'я.

Проявом правового ідеалізму є, наприклад, звернення до правоохоронних та правозахисних органів за можливості ефективнішого вирішення проблемного питання за посередництвом звичайного діалогу чи медіації. Етичні засоби вирішення проблеми, на противагу спеціально-юридичним, можуть нерідко бути не тільки менш витратними для сім'ї школяра (зокрема, принаймні не вимагають витрат на правову допомогу), але й більш людяними та справедливими.

Правовий інфантилізм (від лат. *infantia* – досл. безмовність, дитинство, ранній вік) являє собою найбільш поширену форму деформації правосвідомості, яка зумовлена її несформованістю та відсутністю необхідної кількості правових знань чи їх системності. Її проявом є байдуже ставлення до юридичних норм (що може проявляти себе на різних рівнях – від переходу дороги в забороненому місці до керування транспортним засобом у нетверезому стані). Причини правового інфантилізму здебільшого криються у вікових факторах, а також у низькій правовій культурі оточення підлітка, низькій якості освіти тощо.

Цими ж причинами зумовлена й наступна форма деформації правової свідомості – індиферентність. Вона проявляє себе не стільки у неповазі до права, скільки в інертному (незацікавленому, піддатливому) ставленні до нього. Індиферентний суб'єкт не вбачає необхідності у поглибленні своїх правових знань, у розширенні правосвідомості, у зв'язку з чим правові ситуації вирішуються ним «наосліп». Індиферентні підлітки особливо підвладні негативному впливу з боку оточення, легко й некритично приймаючи чужу позицію та світогляд.

Чи не найтяжчою, найбільш небезпечною формою деформації правосвідомості є право-

вий нігілізм (від лат. *nihil* – ніщо). Правовий нігілізм являє собою домінування протилежності правової культури, характеризується категоричною відмовою від легітимованих правових цінностей та негативним ставленням до них.

Означене явище було предметом спеціальних досліджень вітчизняних та зарубіжних авторів⁴. На думку одного з них, «правовий нігілізм – це багатоаспектне явище, але суть його – в загальному негативно-заперечувальному ставленні до права, законів, нормативного порядку, а з точки зору коренів, причин – в юридичному невігластві, зашкарублості, відсталості, правовій невихованості...». При цьому дослідник наголошує, що нігілізм не являє собою вроджену властивість окремих осіб чи націй, натомість «необхідність у формі активного протесту, максималізму виникає, як правило, в підлітковому («перехідному») віці і може отримати розвиток у дорослому житті, хоч може й не отримати» [14, с.10–11]. Слушним є зауваження про те, що правовий нігілізм зароджується у «перехідному» віці, коли психіка суб'єкта є особливо вразливою до негативного впливу.

У літературі нерідко обмірковують суб'єктивний та об'єктивний підходи до правового нігілізму [15, с.119–121]. Згідно першого, причиною нігілізму є поведінка окремих людей, згідно другого – цей процес має незалежний від свідомості окремих осіб характер. Сама постановка означеного питання є схоластичною. Звичайно, явище правового нігілізму провокується чинниками суб'єктивного, об'єктивного та суб'єктивно-об'єктивного характеру.

⁴ Див., напр.: Черней В. В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. В. Черней ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1999. – 16 с.; Дручек О. В. Правовий нігілізм: підходи до розуміння / О. В. Дручек // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 140-144 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09dovpdr.pdf>; автореф. дисертації А.Н. Зрячкіна [14].

Об'єктивність правового нігілізму як вади свідомості та культури багатьох представників шкільної молоді не свідчить про стихійний характер цього явища. Звичайно, важко переоцінити роль освіти при запобіганні цій «хворобі». Однак, здається, освітніх заходів тут замало, адже – як влучно відзначив К. Маркс, – аби повернути людині людське, необхідно повернути її в людські умови існування. Таким чином, йдеться про необхідність вжиття низки заходів, спрямованих як на гуманізацію суспільства, так і соціально-економічних умов життя.

Отож, можна підсумувати представлену тут спробу стисло охарактеризувати та класифікувати систему детермінант формування правосвідомості та правової культури шкільної молоді, зокрема: а) суб'єктивні (включають біологічні та психічні чинники); б) об'єктивні (об'єднують низку незалежних від волі суб'єкта обставин, як-от його соціальне походження, стан розвитку економіки, політичні відносини, якість екології); в) суб'єктивно-об'єктивні (залежать від волі інших, але не залежать від волі самого суб'єкта, наприклад, сімейні та деякі освітні фактори).

Дія цих детермінант пов'язана як із розвитком правосвідомості, так і з її деформацією. Деформація правосвідомості безпосередньо впливає на її формування. Формами деформації правосвідомості підлітків є: ідеалізм (перебільшення регулятивних функцій юридичних норм), інфантилізм (несформованість та відсутність необхідного обсягу правових знань чи їх системності), індиферентність («інертне», незацікавлене відношення до юридичних норм) та нігілізм (заперечення правових цінностей).

ЛІТЕРАТУРА

1. Малейн Н. С. Правонарушение: Понятие, причины, ответственность / Н. С. Малейн. – М. : Юрид. лит., 1985. – 192 с.
2. Дубровина И. В. Психология / И. В. Дубровина, Е. Е. Данилова, А. М. Прихожан. – 2-е изд., стер. – М. : Академия, 2003. – 464 с.

3. Ломброзо Ч. Преступный человек / Чезаре Ломброзо : пер. с итал. – М. : Эксмо ; МИДГАРД, 2005 (СПб. : АООТ Твер. полигр. комб.). – 876 с.
4. Jensen A. R. How much can we boost IQ and scholastic achievement? *Harvard Educ. Rev.* 39: 1969. –123 p.
5. Alland A. *Race in mind: race, IQ, and other racisms.* – Palgrave Macmillan, 2004. – 224 p.
6. *The color of crime: race, crime and justice in America.* Second, expanded edition. – Oakton: New Century Foundation. – 2005. – 24 p.
7. Режабек Е. Я. Когнитивная культурология / Е. Я. Режабек, А. А. Филатова. – Мн. : Алетейя, 2010. – 316 с.
8. Кун Д. Основы психологии: все тайны поведения человека / Д. Кун. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 720 с.
9. Муслумова Т. В. Правовая культура подрастающего поколения: социально-философский анализ: дис. ... доктора филос. наук / Муслумова Т. В. – Уфа, 2004. – 391 с.
10. Центр Разумкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=333.
11. Деніжна С. О. Етика і психологія сімейного життя / С. О. Деніжна, М. О. Сова. – К. : Вид. центр НУБіП України, 2010. – 211 с.
12. Бачинський Т. До питання про стан правової культури школярів-старшокласників та шляхи її поліпшення / Т. Бачинський // Вісник Львівськ. ун-ту. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 3–9.
13. Кузьмина Н. В. Актуальные проблемы профессионально-педагогической подготовки учителя / Н. В. Кузьмина, В. И. Гинецинский // Советская педагогика. – 1982. – № 3. – С. 63–66.
14. Зрячкин А. Н. Правовой нигилизм: причины и пути их преодоления : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве» / А. Н. Зрячкин. – Саратов, 2007. – 26 с.
15. Ефимов Е. Г. Правовой нигилизм как социокультурное явление (методологические аспекты) / Е. Г. Ефимов, С. Вардугина // Сборник науч. трудов Волжского филиала МЮИ : материалы Недели науки (22–29 мая 2009 г.). – М. : Международный юрид. ин-т, Волжский филиал, 2010. – С. 119–121.

Бачинський Т. В. Детермінанти формування правосвідомості та правової культури шкільної молоді: спроби їх класифікації // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 40–47 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12btvcik.pdf>

Досліджено чинники формування правосвідомості та правової культури шкільної молоді, проведено їх класифікацію та наведено особливості кожного з них. Визначено поняття та причини деформації процесу формування правосвідомості школярів, охарактеризовано основні причини та види деформації.

***

Бачинский Т.В. Детерминанты формирования правосознания и правовой культуры учащейся молодежи: попытки их классификации

Исследованы факторы формирования правосознания и правовой культуры учащейся молодежи, проведена их классификация и приведены особенности каждого из них. Определено понятие и причины деформации процесса формирования правосознания школьников, охарактеризованы основные причины и виды деформации.

***

Bachinsky T.V. Determinants of Formation of Legal Consciousness and Legal Culture of Young Students: Attempts to Classify Them

The article is devoted to formation factors of legal conscience and legal culture among young people. Author provides classification and features of these factors. The definition and causes of deformation of the formation of legal conscience of students, the main causes and types of deformation are described.